

Slaapplaatsen van Smellekens *Falco columbarius* in Drenthe

Willem van Manen

Door alle grote heidevelden in Drenthe te bezoeken, in combinatie met een rondvraag langs Drentse vogelaars, werd duidelijk dat het Smelleken slechts op de drie grootste heidevelden van de provincie overnacht, namelijk Fochteloërveen, Dwingeloosche Heide en Bargerveen. Het aantal vogels is nooit hoger dan vier per winter per heideveld. Smellekens arriveren vanaf één uur voor zonsondergang en gebruiken de heide uitsluitend als slaapplaats, niet als jachtgebied. Ze slapen waarschijnlijk op de grond. Hoewel sekse-determinatie 's avonds erg moeilijk is, lijken mannetjes (vooral adulte) veruit de meerderheid te vormen.

Overwinterende Smellekens kom je in Drenthe maar weinig tegen. Op het Fochteloërveen zag ik ze af en toe, en bijna altijd tegen de avond. Na verloop van tijd ontdekte ik een kleine slaapplaats middenop het veen. Navraag bij andere vogelaars bracht voor de hele provincie slechts slaapplaatsen op de Dwingeloosche Heide (med. Joop Kleine en Arend van Dijk) en in het noorden van het Bargerveen (med. Hans van Berkel) aan het licht. Bij het tellen van Blauwe Kiekendieven *Circus cyaneus* bezocht ik bijna alle middelgrote heidevelden in Noord- en Midden-Drenthe. Op geen van deze heidevelden bevond zich een smellekensslaapplaats. Ook op grotere heidevelden in het oosten en zuidwesten van de provincie werden geen slaapplaatsen van Smellekens opgemerkt (med. Jannes Santing, Rob Bijlsma en Arend van Dijk).

De drie slaapplaatsen zijn gevestigd op de drie grootste heidevelden in Drenthe. Wat beweegt zo'n klein valkje om alleen te overnachten op zulke grote heide- en veengebieden? Met name op het Fochteloërveen heb ik de Smellekens onderzocht om een antwoord op deze vraag te vinden.

Resultaten

De slaapplaatsen

Op het 1800 ha grote Fochteloërveen slapen de Smellekens middenop het veen (Amersfoortcoördinaten 2227-5569). Op het verder zeer open veen staan hier over c. 50 ha verspreide grove dennen met een onderlinge afstand van 100 m. De dennen staan nagenoeg met de voeten in het water en het gebied is voornamelijk begroeid met pijpestrootje. De dichtstbijzijnde bosrand ligt op meer dan een kilometer afstand.

De Dwingeloosche Heide heeft een oppervlakte van 1200 ha en ook hier slapen de Smellekens middenin het gebied (Amersfoortcoördinaten 2231-5343). Op de slaapplaats staan enkele verspreide grove dennen, twee elzen en wat wilgen en berken. Er wordt geslapen in de natte zoom pijpestrootje langs de Benderse Plassen. Ongeveer 200 m westelijk van de slaapplaats staat temidden van drie rijen oude eiken en wat erfbeplanting een schuur. Dit geheel oogt als een bosje. Echte bosranden bevinden zich op c. 2 km van de slaapplaats.

Op het 1950 ha grote Bargerveen is de slaapplaats gesitueerd in het noordelijk deel (Amersfoortcoördinaten 2665-5243). Net als op het Fochteloërveen staan hier verspreide grove dennen in een natte pijpestrootjevlakte. De dichtstbijzijnde bosrand ligt op 300 m ten westen van de slaapplaats. Een ijl berkensingeltje op dezelfde afstand belemmert het uitzicht in noordelijke richting.

Aantallen en historie

Bij de tellingen op het Fochteloërveen werden in de winter 1994/95 tijdens één telling twee Smellekens waargenomen, tijdens 16 tellingen in de winter 1995/96 1x 1, 12x 2 en 3x 3 en in de winter 1996/97 1x 2 en 1x 4 exemplaren.

Op de Dwingeloosche Heide werden reeds aan het eind van de jaren zeventig 2-3 valken op de slaapplekken gezien door Arend van Dijk. Op exact dezelfde plaats werden in de winter 1995/96 en 1996/97 door Joop Kleine 2-3 vogels waargenomen. Op 26 november 1997 zag ik hier één Smelleken de slaapplek bezoeken.

Bij de slaapplekken in het Bargerveen werden aan het begin van de jaren tachtig door Hans van Berkel 2-3 exemplaren gezien. Een controle door mijzelf op 25 november 1997 leverde vier Smellekens op.

Sociaal gedrag en terreingebruik op de slaapplekken

Op de slaapplekken (19x Fochteloërveen, 1x Dwingeloosche Heide en 1x Bargerveen) maakte ik aantekeningen over aankomsttijd, gedrag en sekse van de vogels. Meestal werd waargenomen van 1.5 uur vóór tot een half uur na zonsondergang. In het Fochteloërveen werden enkele malen braakballen verzameld onder de zitposten.

Het gebied dat door de Smellekens in het Fochteloërveen als slaapplek werd gebruikt, beslaat c. 100 ha. De vogels kwamen vermoedelijk laag over het veen aanvliegen, want vaak zag ik ze pas wanneer ze vlakbij waren of al in een boompje hadden plaatsgenomen. De aankomsttijd was variabel. Soms zat een exemplaar mij al op te wachten wanneer ik anderhalf uur voor zonsondergang arriveerde, in een ander geval kwam de eerste vogel pas een kwartiertje voor zonsondergang aankakken. Meestal arriveerde het eerste Smelleken ongeveer een uur voor zonsondergang. De tijd tussen arriveren op de slaapplek en het slapen gaan brachten de vogels zittend in een lage boom of op een lat door, waarbij ze er altijd voor zorgden dat ze rondom vrij zicht hadden. Af en toe vlogen de vogels een rondje, waarbij met regelmaat een soortgenoot van zijn zitpost werd gestoten. Ten opzichte van elkaar stelden de Smellekens zich onverdraagzaam op. Slechts eenmaal zag ik twee vogels langere tijd in dezelfde boom zitten.

Ongeveer een kwartier tot een half uur na zonsondergang verdwenen de valken. Meestal verliet een Smelleken zijn boom of markeringslat, vloog een korte afstand en verdween dan. Hierbij was onduidelijk of de vogel was neergestreken of dat hij zijn vlucht voortzette via één van de vele geulen die de slaapplek rijk is. Pas bij een van de laatste tellingen zag ik dat een Smelleken ook daadwerkelijk met een razendsnelle wending landde tussen de pijpestrootje en niet weer opsteeg. De plaatsen waar ik de vogels kwijtraakte en waar ze waarschijnlijk landden, waren op verschillende avonden nooit dezelfde. Ook verdwenen er nooit twee vogels op dezelfde plek. Vermoedelijk hadden de Smellekens dus geen vaste slaapplekjes en sliepen ze niet in elkaars zicht. Bij het uitkammen van het terrein heb ik geen slaapplekjes ontdekt.

Bij mijn telling op de Dwingeloosche Heide en het Bargerveen gedroegen de vogels zich hetzelfde als op het Fochteloërveen en maakten zij op dezelfde manier gebruik van het terrein.

Reacties op predatoren

Op overvliegende andere roofvogels werd op het Fochteloërveen wisselend gereageerd. Een mannetje Havik *Accipiter gentilis*, dat op 15 oktober 1995 laag over het veen de slaapplek naderde, werd lang van tevoren gesignaleerd. De Havik kreeg onmiddellijk vier stootduiken te verduren en werd op zijn snelle vlucht naar een bosrand met gemak ingehaald door een Smelleken, dat keer op keer aanviel totdat beide vogels uit het zicht verdwenen. Een iets hoger overvliegende vrouwtjeshavik op 16 oktober 1995 werd slechts tweemaal geattaqueerd. Op dezelfde avond werd een sperwervrouwtje *Accipiter nisus* aangevallen. Ze zocht een heenkomen tussen de hoge pijpestrootje, waar ik haar uit het oog verloor; ze werd in snelle vlucht achtervolgd door het Smelleken. Een langsvliegend juveniel mannetje Blauwe Kiekendief werd op 21

oktober 1995 flauwtjes verjaagd. In dezelfde winter werden nog 13 slaapplaatsstellingen uitgevoerd, maar werden geen interacties met andere roofvogels meer waargenomen. Hierbij dient te worden opgemerkt dat er zich geen Haviken of Sperwers meer in de buurt van de slaapplaats vertoonden. Blauwe Kiekendieven, die hun slaapplaats een eindje verderop hadden, bleven ongemoeid.

Op het Bargerveen sliepen Blauwe Kiekendieven vlakbij de Smellekens. Op 25 november 1997 had een vrouwelijke of juveniele kiekendief zich geposteerd op een paal. Na verloop van tijd kwam een adult mannetje Smelleken aangejakkerd en voerde twee schijnaanvallen uit op de kiekendief. Deze bleef zitten en het Smelleken streek ongeveer 50 m verder neer op een berkenstronk, vanwaar hij niet meer omkeek naar zijn opponent.

Jacht

Op de slaapplaatsen werd slechts eenmaal een jachtvlucht waargenomen. Op 21 oktober 1995, om 17.15 u., voerde een exemplaar op het Fochteloërveen vier stootduiken uit op een groepje Graspiepers *Anthus pratensis*. Even later stegen twee Smellekens op om achter het groepje Graspiepers aan te gaan, dat eveneens snel hoogte won. Eén van de Smellekens liet het op c. 100 m hoogte afweten en keerde terug in zijn boompje. Het andere exemplaar verdween op een geschatte hoogte van 200 m uit zicht, samen met de Graspiepers.

In het zuidoosten van het Fochteloërveen bevinden zich voormalige vloeivelden, begroeid met riet. Hierin bevond zich van de nazomer tot diep in het najaar een spreuuwenslaapplaats *Sturnus vulgaris*. Een deel van de Spreuuwen kwam dagelijks in een breed front laag over de Smellekens heengevlogen. Nooit ontlokte dit de Smellekens enige reactie.

Sekse

Indien mogelijk werd het geslacht van de vogels bepaald. Op het Fochteloërveen werd dit bemoeilijkt doordat de enige plek van waaruit ik goed zicht had op de slaapplaats, oostelijk daarvan lag. Hierdoor werden de meeste vogels met tegenlicht waargenomen, waarbij determineren van de sekse op basis van kleur niet mogelijk was. Alleen die vogels zijn gesekest, die zich enige tijd ten oosten van het waarneempunt bevonden.

Ook kijkend met het licht in de rug was geslachtsbepaling bij een Smelleken aan het eind van de middag niet gemakkelijk. De vogels bleven vaak op behoorlijke afstand, waardoor zelfs met de telescoop al gauw een grijs waas over de vogel viel. Adulte mannetjes zijn het makkelijkst te determineren doordat zij contrasterende veerpartijen bezitten. De lichte borst en buik, donkere subterminale band op de staart en de donkere handpennen steken af tegen de grijze rug. Vrouwjes en juvenielen ogen al snel geheel donker, waarbij de waarnemer zich afvraagt of de contrastloosheid een gevolg is van afstand en slecht licht of van de tekening van de vogel.

Het in de namiddag seksen van een enkele vogel op basis van grootte was voor mij tot nu toe onmogelijk. Het moeizame onderscheid tussen vrouwjes en onvolwassen mannetjes heeft mij doen besluiten in dit artikel geen door anderen gesekste vogels op te nemen.

Van de 42 smellekenwaarnemingen op het Fochteloërveen hadden zeven betrekking op een adult mannetje. Een achtste vogel was bruin, maar had dezelfde afmeting als een adult mannetje waarmee het tegelijkertijd werd waargenomen, zodat mag worden aangenomen dat het om een juveniel mannetje ging. Sowieso hadden alle waargenomen vogels op het oog hetzelfde formaat, wat doet vermoeden dat het allemaal mannetjes waren.

Mijn bezoek aan de slaapplaats op de Dwingeloosche Heide leverde een adult mannetje op.

In het Bargerveen waren twee van de vier vogels adulte mannetjes. Deze verschilden in grootte niet van de andere twee Smellekens, zodat ook dit mannen zullen zijn geweest.

Braakballen

Bij het zoeken onder de markeringslatten en de boompjes in het Fochteloërveen werden zeven intacte braakballen gevonden. De lengte varieerde van 15.9 tot 30.3 mm, de dikte van 8.9 tot 12.3 mm. De gemiddelde grootte bedroeg 23.6x11.0 mm. Alle braakballen bevatten resten van kleine zangvogels.

Discussie

Op slaapplekken in West-Europa werden in het algemeen meer Smellekens op één slaapplek, 3-11 exemplaren, aangetroffen dan in Drenthe (overzicht in Sys 1985, Bernhart & Zimmerli 1986). Wellicht zijn de open delen van het Drentse landschap 's winters te vogelarm om een veel Smellekens te herbergen.

De keuze van de drie grootste aaneengesloten heidevelden in Drenthe als overnachtingsplek kan onmogelijk te maken hebben met het plaatselijke voedselaanbod. Drentse heidevelden zijn 's winters zeer arm aan kleine zangvogels, en zeker armer dan het omringende open agrarische landschap. Bovendien werden de valken op zowel het Fochteloërveen als de Dwingeloosche Heide (med. Joop Kleine) overdag zelden waargenomen en was er slechts bij één van de 21 tellingen sprake van jagen op de slaapplekken in de namiddag.

Vermoedelijk voelen de Smellekens zich veilig op de uitgestrekte woeste gronden met schaarse boom- en struikgroei. Door altijd plaats te nemen in de top van een boom of struik waren de Smellekens optimaal in staat potentiële predatoren van verre op te merken en met succes te verjagen. Wellicht zien de Smellekens een naderende vijand gezamenlijk eerder dan alleen en is het gezamenlijk overnachten een manier om de predatiekans te reduceren.

De hoge en dichte begroeiing van pijpestrootje biedt de valken ideale mogelijkheden om beschut en uit het zicht te slapen. De natte omstandigheden op alledrie de slaapplekken maken het gebied bovendien onaantrekkelijk voor grondpredatoren.

De voorwaarden voor een Drentse slaapplek zijn bijzonder strak gedefinieerd. Merkwaardig genoeg lijkt dat alleen in Drenthe het geval te zijn. Elders in Europa zijn slaapplekken ontdekt in zeer uiteenlopende habitats. In West-Vlaanderen werd overnacht in jong bos met dennen en loofbomen temidden van open duingebied (Sys 1982). In Zwitserland sliepen de valken op twee plekken in een biezenrand aan een meer, waarbij ze voorverzamelden in verspreide, vrijstaande bomen (Bernhart & Zimmerli 1986). In Zuid-Schotland en Engeland zijn slaapplekken ontdekt in jong naaldbos, struiken en lage bomen op heidevelden, in veen, overstromingsgebieden, kwelders, rietvelden, duinen en ruig grasland, waarbij de valken op de grond of in een lage boom of struik overnachtten (Cramp & Simmons 1980, Orchel 1992). In Noord-Frankrijk werden ook slaapplekken gevonden in een met struikgewas overwoekerde steengroeve en in een rij populieren in agrarisch gebied (Orchel 1992). In Saskatoon (Canada) sliepen Smellekens apart van elkaar in 2-20 m hoge sparren tussen bebouwing (Warkentin & James 1990). Sommige van deze habitats zijn in Drenthe aanwezig maar worden niet als slaapplek gebruikt.

Op het Fochteloërveen en het Bargerveen werden vooral adulte mannetjes waargenomen. Gezien hun grootte waren de niet-gesekte individuen ook mannen, juveniel of adult. Er was met zekerheid sprake van een mannenoverschot, maar vanwege de moeilijke determinatie van de op afstand contrastloze en juveniele valken is het niet zeker of de meerderheid van de valken adult was. De afmetingen van de op het Fochteloërveen gevonden braakballen (23.6x11.0 mm) duiden op herkomst van de kleinere mannen. In de schaarse literatuur hierover wordt namelijk een gemiddelde van 35-45x15-22 mm voor braakballen van Smellekens gegeven (März 1987).

In diverse publicaties over de sexe van doortrekkende en overwinterende Smellekens wordt zelden vermeld of is gesekst op basis van grootte, kleur of een combinatie van beide. In het algemeen wordt melding gemaakt van een vrouwenoverschot (zie ook Van Duin *et al.* 1984, die 37% mannetjes vermelden op 83 gesekte vogels), maar de betrouwbaarheid daarvan kan bij een

dergelijk gebrekkige omschrijving van seksedeterminatie in twijfel worden getrokken. Mijn gegevens duiden in elk geval op een seksegescheiden overwinteren van Smellekens. Bij de Blauwe Kiekendief, eveneens een seksueel dimorfe roofvogel, overwinteren de seksen ook (deels) gescheiden (van Manen 1996, Marquiss 1980). Bij deze soort speelde jachthabitat en het daarmee samenhangende voedselaanbod een sleutelrol. Hoe dit bij het Smelleken zit, is vooralsnog onduidelijk.

Summary: Merlin *Falco columbarius* roosts in the province of Drenthe

A complete census and questionnaire in the province of Drenthe (2680 km²) revealed the existence of only three regular roosts. Roosts were exclusively located on the largest heaths and moors in Drenthe, i.e. Fochteloërveen (1800 ha), Dwingeloosche Heide (1200 ha) and Bargerveen (1950 ha) with maxima of respectively 4, 3 and 4 individuals in any one year in the 1990s. Closer inspection at Fochteloërveen proved that the sites were used exclusively as roost; hunting was observed only once. Birds normally started to arrive 1 hour before sunset, waited for sunset in solitary tree tops and occasionally harassed other Merlins and raptors as Goshawk *Accipiter gentilis*, Sparrowhawk *A. nisus* and Hen Harrier *Circus cyaneus*. The actual roosting site was very difficult to detect, because Merlins left their perches only in near-complete darkness. The observations suggest that Merlins roosted solitary on the ground. Sex-specific identification was equally difficult, but 42 observations at Fochteloërveen positively identified 7 adult males and a possible juvenile male; most other birds had similar proportions as males, presumably also representing males. At Dwingeloosche Heide, an adult male was identified and at Bargerveen two adult males (with 2 similar-sized birds). A preponderance of males was also evident from the average size of 7 pellets (length 15.9-30.3 mm, width 8.9-12.3 mm, i.e. in the smaller range of known pellet size for Merlins; cf. März 1987).

Literatuur

- Bernhart F. & Zimmerli M. 1986. Zwei Sammelpätze des Merlins *Falco columbarius* am Südostufer des Neuenburgersees. Orn. Beob. 83: 140-142.
- Cramp S. & Simmons K.E.L. (eds.) 1980. The Birds of the Western Palearctic, II. Oxford University Press, Oxford.
- van Duin G., Vogelzang F., Sjouken R., Stet R., Schoevaart S. & Boker J. 1984. Gemeenschappelijke slaappleafts van Sperwers *Accipiter nisus*, Smellekens *Falco columbarius* en Blauwe Kiekendieven *Circus cyaneus*. Limosa 57: 97-103.
- van Manen W. 1996. Demografie en voedsel van overwinterende Blauwe Kiekendieven *Circus cyaneus* in Drenthe. Limosa 69: 9-12.
- Marquiss M. 1980. Habitat and diet of male and female Hen Harriers in Scotland in winter. Brit. Birds 37: 555-560.
- März R. 1987. Gewöll- und Rupfungskunde. Akademie-Verlag, Berlin.
- Orchel J. 1992. Forest Merlins in Scotland. The Hawk and Owl Trust, London.
- Sys P. 1982. Waarnemingen op een gemeenschappelijke slaappleafts van Smellekens *Falco columbarius*. Wielewaal 48: 360-367.
- Sys P. 1985. Het Smelleken *Falco columbarius* als wintergast en doortrekker in noordelijk West-Vlaanderen. Wielewaal 51: 277-287.
- Warkentin I.G. & James P.C. 1990. Winter Roost-site Selection by Urban Merlins (*Falco columbarius*). J. Raptor Res. 24: 5-11.

Adres: Groenkampen 123, 9407 RM Assen.